

Tone Zorn

Viri za zgodovino koroških Slovencev 1920—1938 (1941)

Gradivo* za proučevanje koroškega vprašanja med obema svetovnjima vojnama lahko delimo na dve večji skupini. V prvo, obširnejšo, sodi dokumentacija iz plebiscitnega obdobja (za ta čas je na voljo največ virov tako na naši, kot na avstrijski strani), v drugo skupino pa dokumentacijo za obdobje do priključitve Avstrije k nacistični Nemčiji oziroma do napada le-te na Jugoslavijo. Pregled, ki ga podajam, ni dokončen. Vzrok temu je znana petdesetletna zapora avstrijskih arhivov, kar še zlasti velja za tuje državljane; pri tem pa je treba upoštevati tudi druge morebitne omejitve; tako bo npr. dosedanja zapora za plebiscitno obdobje najbogatejšega koroškega deželnega arhiva deloma veljala tudi še po petdeseti obletnici plebiscita 10. oktobra 1970. Druga ovira za čas po letu 1920 pa je dejstvo, da so bili arhivi slovenskih koroških organizacij za nacizma v glavnem uničeni ter bi bilo treba njihove ostanke šele zbrati, tako da se prikaz, ki ga podajam, v glavnem omejuje na pregledano gradivo ter na dokumentacijo, na katero opozarja dosegljiva literatura.

1. Od virov za koroško plebiscitno obdobje je večina pri nas dostopnih arhivskih fondov še neizrabljenih; v celoti pa gre za vire, ki v marsičem dopolnjujejo dosedanje vednost o predzgodovini in poteku plebiscitnega dogajanja v letih 1918—1920 in to predvsem za vprašanja jugoslovanske uprave v plebiscitni coni A, problematiko plebiscitne komisije, vojaškega dogajanja v letih 1918-1919 ter za oris diplomatske dejavnosti. V Arhivu Slovenije je tu treba opozoriti na naslednje fonde: a) na fond poverjenišтва za notranje zadeve narodne (deželne) vlade v letih 1918—1921, ki zajema poleg drugega tudi obsežnejša poročila o dogajanju na območju plebiscitne cone A, teh drugje ni najti; b) fond takratnega okrajnega glavarstva Borovlje, ki je združevalo poleg dotedanega boroveljskega sodnega okraja še dele sodnih okrajev Celovec — dežela in Beljak — dežela pod jugoslovansko upravo; c) arhiv Jugoslovanskega kluba na Dunaju v letih 1917-1918; d) ohranjeni del arhiva Narodnega sveta za Koroško; f) zbirko propagandnega gradiva obeh spornih strani, avstrijske in jugoslovanske; g) arhiv Pisarne za zasedeno ozemlje deželne vlade ter h) nekatere privatne arhive (Josip Macarol, Alfred Lavrič, Valentin Rožič, Rado Wuttej, Ivan Žolger) ter rokopisno zbirko Jožefa Zazule. — Za raziskovanje vprašanj o deklaracijskem gibanju na Koroškem ter o delovanju mednarodne plebiscitne komisije in njenih stališč do jugoslovanske uprave v plebiscitni coni A je treba opozoriti na arhiv In št i-

* Sporočilo na zborovanju slovenskih arhivarjev 21. maja 1968 v Ptuju.

tuta za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Iz dokumentacije, ki jo hrani ta arhiv, so zlasti važni poleg neposrednega deklaracijskega gradiva predvsem deli arhiva jugoslovanskega dela plebiscitne komisije (tim. »sekcija SHS«) ter fond fotokopij tistega dela arhiva plebiscitne komisije in njenih diskrtnih svetov, ki je leta 1920 prišel v arhiv francoskega zunanjega ministrstva in jih je do leta 1941 hranilo takratno jugoslovansko zunanje ministrstvo. Po razpadu stare Jugoslavije so nacisti poleg drugih fondov odpeljali iz Beograda tudi tega ter ga dali na razpolago dr. *Martinu Wutteju*, piscu knjige *Kärntens Freiheitskampf*, Weimar 1943 (2. izdaja). Po maju 1945 je bilo to gradivo vrnjeno Jugoslaviji. Med drugim gradivom, ki ga hrani arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja je treba omeniti še Žolgerjev spominski elaborat o pariški mirovni konferenci. — Pokrajinski arhiv v Mariboru hrani arhiv velikovškega okrajnega glavarstva za leti 1919-1920. V tem arhivu so tudi med drugim zapisniki grebinjskega narodnega sveta.

Za diplomatsko in vojaško dejavnost v obdobju 1918—1920 so važni predvsem beograjski arhivi, tako arhiv državnega sekretariata za zunanje zadeve, Arhiv Jugoslavije ter arhiv Vojno-zgodovinskega inštituta. Za koroško plebiscitno problematiko je treba v arhivu državnega sekretariata za zunanje zadeve opozoriti predvsem na fond delegacije SHS na mirovni konferenci v Parizu 1919-1920, ki se ne nanaša le na dejavnost te delegacije, ampak tudi na politiko novo ustanovljene države v celoti. Poleg številnih brzojavk, poročil, spominov, pisem in uradnih aktov so v fondu tudi faksimili brzojavk predsednika delegacije Nikole Pašića, pisma in poročila ostalih članov delegacije, ter direktivne brzojavke beograjske vlade in njeni odgovori. Temu fondu sledi fond jugoslovanskega poslaništva v Parizu. Za širšo obdelavo diplomatske dejavnosti tega obdobja, predvsem v luči odnosov z Italijo, je treba opozoriti še na nekatere druge fonde, kot so fond predsedstva vlade kraljevine Srbije, londonskega poslaništva, ostanki arhiva dunajskega poslaništva ter arhiv kabineta zunanjega ministra iz leta 1919 (pregled arhiva sekretariata za zunanje zadeve je povzet po tipkopisni disertaciji *Djordja K. Kneževića*, Senžermenski mirovni ugovor — Jugoslavija i Austrija kroz razgovor, Beograd, maj 1965, fil. fak. beograjske univerze).

Fond »sekcije SHS« plebiscitne komisije iz arhiva Inštituta za narodnostna vprašanja v marsičem dopolnjuje osebna dokumentacija predsednika te sekcije *Jovana Jovanovića-Pižona* v Arhivu Jugoslavije. Gre za zbirko približno 270 brzojavk in poročil med beograjsko vlado ter jugoslovanskim predstavnikom v plebiscitni komisiji ter del korespondence med sekcijo SHS plebiscitne komisije in deželno vlado v Ljubljani. Poleg te dokumentacije, ki jo v mikrofilmu hrani arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, vsebuje Jovanovićeve zbirke tudi nekaj koroškega propagandnega gradiva ter časopisne izrezke o koroškem vprašanju.

Arhiv Vojnozgodovinskega inštituta hrani obsežno gradivo o vojaški dejavnosti na Koroškem v predplebiscitnem obdobju. Tako vsebuje to arhivsko gradivo dravskega divizijskega področja (oblasti) od februarja 1919 do demobilizacije, instrukcije za majska pogajanja leta 1919 v Celovcu ter razne operacijske in druge akte, kot so operacijski dnevnik iz časa jugoslovanske ofenzive na Koroško maja in junija 1919 za ljubeljski, jezerski in celovski odred. Opozoriti je treba v tem arhivu tudi na spomine majorja Alfreda Lavriča, (pre-

pise teh spominov hranijo tudi drugod, npr. v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja), zgodovino 45. peš. polka, napisano leta 1926 in slovenskega planinskega polka za čas 1919-1920. Gradivo za plebiscitno obdobje hranijo tudi fondi takratne četrtre armadne oblasti in vrhovne komande (sporočilo Vojnozgodovinskega inštituta z dne 7. V. 1968).

V publikacijah avstrijskih piscev najdemo več opozoril na tamkajšnje gradivo, ki utegne prej ali slej postati dostopno tudi našim raziskovalcem. Po podatku iz leta 1938 (prepis pisma koroškega deželnega predsednika z dne 3. 6. 1938, arhiv INV, f. 142), hrani koroški deželni arhiv za plebiscitni čas blizu 100 fasciklov urejenega in katalogiziranega gradiva; od tega odpade 21 fasciklov na arhiv takratnega koroškega deželnega poveljnika Ludwiga Hülgertha. Delni vpogled v ta del arhiva dajeja publikaciji *Freiheitskämpfe in Deutschösterreich-Kärntner Freiheitskampf* (zbirka *Darstellungen aus den Nachkriegskämpfen deutschen Truppen und Freikorps*, knjigi VII, 1941 in VIII, 1942) generala *Siegmunda Knausa* ter knjiga *Erwina Steinböcka*, *Die Volkswehr in Kärnten*, Wien-Graz, 1963). Nadrobneje našteva fonde, shranjene v koroškem deželnem arhivu, dr. *Martin Wutte* v že omenjeni knjigi iz leta 1943. Poleg fonda koroškega deželnega poveljnika dr. *Wutte* omenja še fonde koroškega deželnega zbora, prezidija deželne vlade, deželnega vojnega odbora, narodnopolitičnega odbora, deželnega propagandnega vodstva in njegovega naslednika Kärntner Heimatdiensta ter na fond zastopstva deželne vlade pri mednarodni plebiscitni komisiji v Celovcu. Na gradivo, shranjeno v celovski mestni hiši, opozarja v tipkopisni disertaciji *Thomas Pluch* (*Das Kärntner Plebiscit des Jahres 1920*; dis. na dunajski fil. fakulteti, 195). Odprto pa ostaja vprašanje dunajskih arhivov ter arhiv nekdanjega Društva narodov v Zenevi.

Očrtano stanje dokumentacije pa ne pomeni, da ni izšlo nekaj izborov plebiscitne dokumentacije. Žal smo Slovenci pri izdajanju virov za to obdobje v zaostanku za drugimi jugoslovanskimi središči, saj je edina večja slovenska zbirka izšla šele leta 1956 in še to v emigrantskem Zborniku-Koledarju svobodne Slovenije, Buenos Aires. Gre za objavo vrste dokumentov iz ameriških arhivov, ki jo je pripravil v slovenskem prevodu dr. *Alojz Kuhar* o tako imenovani Milesovi misiji na Koroškem januarja in februarja 1919 in njenih usodnostnih nasledkih na orientacijo Američanov do koroškega vprašanja, orientacijo, ki je vodila k takšnemu razreševanju koroškega vprašanja, kot ga poznamo danes. K tej zbirki lahko prištejemo še povzetke poročil o gospodarskem (in političnem) stanju po posameznih območjih južne Koroške iz let 1919 in 1920 *Ivana Rozmana* v knjižici *N a š a b o l* — Nekoliko zgodovine k polomu na Koroškem, Ljubljana, 1922 (kopije originalov v tej knjižici objavljenih dokumentov hrani Arhiv Slovenije in arhiv INV).

Še največ je bilo storjenega pri objavljanju virov za koroško plebiscitno obdobje v zbirkah virov o nastanku stare Jugoslavije in njenih teritorialnih in mejnih vprašanjih. Tu je treba opozoriti na dve obsežni zbirki, ki ju je izdal beograjski Institut društvenih nauka. Prva je zbirka *Dragoslava Jankovića in Bogdana Krizmana* *Gradja* o stvaranju jugoslovenske države (1. I.—20. XII. 1918), Beograd 1964, v kateri je važen za proučevanje koroškega vprašanja predvsem izbor zapisnikov ljubljanske narodne vlade, vendar žal le do konca leta 1918. Drugo delo je kritična objava zapisnikov o sejah jugoslovenske delegacije na pariški mirovni konferenci *Bogdana Krizmana* in *Bogomila Hrabaka*, Zapisnici sa sednica delegacije kraljevine SHS na mirovnoj konferenci u Pa-

rizu 1919-1920, Beograd 1960, važna ne le za študij dela te konference, ampak tudi za stališča Beograda do koroškega vprašanja in mirovne pogodbe z Avstrijo. Med objavami virov je omeniti še izbor dokumentov, povzetih iz literature *Frana Zwittera* leta 1947 v reviji *Trideset dana* (zv. 18, Beograd): Dokumenti o stavu Italije po pitanju jugoslovensko-avstrijske granice 1919-1920.

Najobsežnejši izbor virov na nemško-avstrijski strani prinaša omenjena *Wuttejeva* knjiga, ki povzema nekaj dokumentov o delu komisije pariške konference za študij romunskih in jugoslovanskih mejnih vprašanj, diplomatskih aktov, poročil s pariške mirovne konference ter ob njej mednarodne plebiscitne komisije. Poleg tega izbora najdemo objave posameznih dokumentov v koroški historični reviji *Carinthia I* od leta 1921 dalje. — Navodila za izvedbo koroškega plebiscita ter nekaj proglasov plebiscitne komisije objavlja v obširnem izboru uradnih dokumentov o vseh plebiscitih po prvi svetovni vojni *Sarah Wambaughejeva* v drugem zvezku obširnega dela *Plebiscites since the second world war*, Washington, 1933, medtem ko je za študij avstrijskih stališč poleg spomene avstrijske vlade pariški konferenci treba opozoriti na spomenico avstrijske vlade *Bericht über die Tätigkeit der deutschösterreichischen Friedensdelegation in St. Germain en-Laye* (379 der Beilagen der Konstituierenden Nationalversammlung I-II, Wien). — Ob zapisnikih sveta četverice na pariški mirovni konferenci v izdaji *Paula Mantouxa* *Les Délibérations des Conseils des Quatre*, 24 mais - 28. juin 1919, I-II, Paris 1955, je treba opozoriti na obsežno ameriško zbirko *U.S. Department of State Papers relating to the foreign Relations of the United States 1919, The Paris Conference 1942-1947* ter na britansko edicijo *Documents on the British foreign Policy 1919-1939*, 1. Series, zv. 1 in 2, London 1947. Dalje je treba omeniti še nekatera dela, kot so knjiga *Coolidge A.C., Life and Letters*, 1932; *D.H. Miller, My diary at the peace conference of Paris*, II; ter zbirka dokumentov o pariški konferenci *Nina Almond-Lutz R.H., The treaty of St. Germain*, 1935.

Med vsemi viri za plebiscitno obdobje pa gre posebno mesto memoarskim virom tako na Slovenski, kot na avstrijsko-nemški strani. Tu je poleg *Hribarjevih* Spominov II (Ljubljana, 1929) na tem mestu treba opozoriti predvsem na *Prepeluhove Pripombe* k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938; te dajejo več opozoril o vzrokih, ki so zavirali slovensko zasedbo Koroške leta 1918, dalje o *Milsovi* misiji, pa tudi o ozadju preobrata aprila 1919 in o ponovni zasedbi južnega dela dežele junija 1919. Vojaške strani tega dogajanja sta se dotaknila general *Maister* in major *Alfred Lavrič* 11. in 15. X. 1922 v Slovenskem narodu. O razmerah pred prvo svetovno vojno in med njo posebno prizadeto govore spomini aktivnega udeleženca koroškega dogajanja na slovenski strani *Jurija M. Trunka*, Spomini, Celje 1950, zanimivi tudi za avtorjeve poglede na koroško vprašanje in potek plebiscita. Od drugih spominskih del (npr. *Ervina Mejaka*, V boju za našo severno mejo, Celje 1937) se odlikujejo po doživetosti spomska razmišljanja dr. *Stanka Škerlja*, Koroški plebiscit, Naši razgledi 27. V. in 10. VI. 1961.

Iz vrste spominskih zapiskov in publikacij koroško-nemških avtorjev je treba opozoriti predvsem na tri dela. Prvo je publikacija *Hansa Laggerja* *Abwehrkampf und Volksabstimmung*, Klagenfurt 1930, publikacija, s katero so skušali koroški socialni demokrati dokumentirati, kako dobri patrioti so bili v plebiscitnem obdobju, želeč s tem spreobrniti nemško meščanstvo v deželi, da bi postalo bolj uvidevno do socialne demokracije. Drugi dve knjigi pa so

spomini dveh vidnih koroških protislovenskih delavcev *Hansa Steinacherja* Sieg in deutscher Nacht, Wien 1943, in *Vinzenza Schumyja* Kampf um Kärntens Einheit und Freiheit, Wien 1950, važni ne le za študij plebiscitnega dogajanja, ampak tudi za usmeritve obeh avtorjev in njunih pogledov na koroško vprašanje. Med spomine take vrste sodi še vrsta zapisov, ki jim sledimo ob vsakokratnih obletnicah plebiscita, pa tudi nekatera dela pisatelja *Josefa F. Perkoniga*, med njimi Heimat in Not, Klagenfurt 1931, ter razširjena izdaja te knjige Kampf um Kärnten, Klagenfurt 1930 za Rož, in delo *Hansa Wiegeleta* Völkermarkt und Unterkärnten in der Jugoslawenzeit 1918—1920, Klagenfurt 1935, za Podjuno.

2. Mnogo manj virov pa je za naslednje obdobje, za čas od plebiscita 10. X. 1920 pa do priključitve Avstrije k hitlerjevski Nemčiji, oziroma do napada na Jugoslavijo leta 1941. Še največ dostopnih virov je za prva leta po plebiscitu. To je vrsta poročil o diskriminacijah Slovencev v zagonu nemškega zmagoslavja ter o istočasnih poskusih za obnovo slovenske politične organizacije; v letih 1920—1923 (to dokumentacijo hrani *Arhiv Slovenije*, fond poverjenišтва za notranje zadeve). Poleg nekaterih še ne dosegljivih privatnih zbirk je treba opozoriti predvsem na fragmentarne vire iz arhiva *Inštituta za narodnostna vprašanja* (INV), ki se dotikajo predvsem problematike o ljudskih štetjih (tako je ohranjen del originalnega popisnega materiala slovenskega privatnega štetja iz leta 1934), šolskega vprašanja in podobno; nekaj podatkov za čas med obema svetovnjima vojnama najdemo tudi v spomenicah slovenskih organizacij in posameznikov, poslanih konferenci za sklenitev avstrijske mirovne pogodbe leta 1947 (prepise dela spomenic hrani arhiv INV). V tem kompleksu ima posebno mesto več korespondenc iz arhiva dr. *Josipa Vilfana*, deponiranega v Mestnem arhivu ljubljanskem, z opozorilom na genezo zamisli o kulturni avtonomiji za koroške Slovence, živi zlasti v letih 1925—1930; isto velja tudi za vprašanja o političnem razvoju slovenske manjšine po letu 1930, ter za oris diskriminacij slovenske manjšine po nacističnih oblasteh po anšlusu Avstrije leta 1938. — Na gradivo v nemških arhivih o vprašanju reprocitete med Avstrijo in Jugoslavijo opozarja v delu Nacizem in Nemci v Jugoslaviji dr. *Dušan Biber* (dokumentacija v političnem arhivu Auswärtiges Amt, Bonn).

Tako ostaja zaradi uničenja ali nedostopnosti večjega dela dokumentacije še vedno glavni vir za proučevanje vprašanj slovenske manjšine ter njene problematike za čas po letu 1920 takratno slovensko in nemško časopisje, važno tudi za študij plebiscitnega obdobja. Tudi to gradivo še ni bilo v celoti sistematično pregledano. V to smer za povzemanje tiskanih virov kaže tudi zbirka v izdaji jugoslovanskega zunanjega ministrstva Documents on the Carinthian question, Beograd 1948, namenjena takratnim konferencam za sklenitev avstrijske državne pogodbe. Publikacija zajema problematiko koroškega slovenstva od plebiscita pa do leta 1948 z razumljivim poudarkom na čas po drugi svetovni vojni. Poleg nekaterih dokumentov iz časa med obema svetovnjima vojnama se v tej zbirki objavljena dokumentacija naslanja tudi na povzetke takratnega časopisja. Posebno mesto ima za časa avtoritativnega stanovskega režima anonimna knjižica *Valentina Podgorca* Die Kärntner Slowenen in Vergangenheit und Gegenwart, Klagenfurt 1937, v bistvu spomenica, ki jo je Politično društvo za koroške Slovence naslovlilo konec leta 1937 preko tednika »Koroški Slovenec« voditeljem avstrijske republike in v kateri je utemeljevalo narodnostne težnje slovenske manjšine. Zunaj tega okvira je bilo v arhivu mesta

Marburg a/d Lahn pred nekaj leti najdeno dotedanje neznano popisno gradivo nacističnega ljudskega štetja iz leta 1939 po jezikovnih in nacionalnih kategorijah. (Deloma je to gradivo objavil v glasilu federalne unije evropskih manjšin Europa ethnica, Wien, 1965, dr. *Theodor Veiter*, mikrofilm tega gradiva hrani arhiv INV.)

S tem pa smo se dotaknili za manjšinsko problematiko še posebno važne zvrsti uradnih publikacij o ljudskih štetjih, ki jih za koroško problematiko v celoti vrednoti profesor *Bogo Grafenauer* v razpravi Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja pa do danes, Koroški zbornik, 1946; omeniti pa je treba še nekaj objav posamičnih virov, med njimi na letak KPA o koroškem vprašanju iz leta 1930 v razpravi dr. *Janka Pleterskega* Progresivne težnje med Slovenci na Koroškem (v: Progrevisna Slovenija, Trst in Koroška, Murska Sobotna, 1964) ter objava koroškega zakonskega osnutka za kulturno avtonomijo koroških Slovencev v knjigi dr. *Veitra* Die Kärntner Slowenen, Leipzig 1936.

V celoti nam pregled virov za zgodovino koroškega slovenstva med obema vojnama kaže, da smo pri izdajanju virov pa tudi pri obdelavi dostopne dokumentacije šele na pričetku poglobljenega študija o slovenskem vprašanju na Koroškem. Predvsem je opazen padec dostopnega arhivskega materiala za čas po plebiscitu leta 1920. Vsekakor pa bi pregledani dosegljivi arhivski fondi ob morebitnih zaključnih izdajah virov dajali dovolj zaokrožen izbor dokumentacije o problematiki slovenske (oz. jugoslovanske) uprave na območju plebiscitne cone A, enako pa tudi o dejavnosti plebiscitne komisije, predvsem po ohranjenih zapisnikih sej, ki jih je ta komisija imela po prihodu v Celovec.

V celoti pa so vse dosedanje izdaje virov iz izjemo tistih v izdaji Inštituta društvenih nauka brez potrebnega kritičnega aparata. Za kasnejše obdobje pa so važni poleg tiskanih virov in fragmentarne dokumentacije predvsem memoarski viri še živečih prič predvojnega dogajanja. Žal pa smo tudi na področju zbiranja te zvrsti virov šele na pričetku; izjema pa so pri tem neizdani spomini vidnega koroškega Slovenca iz leta 1966, dr. *Franca Petka*, ki jih v redakciji dr. *Janka Pleterskega* hrani arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja.